Даутов Гомәр Фильгизович,
филол. фән. канд., татар филологиясе кафедрасы доценты
Казан федераль университетының Алабуга институты
Алабуга шәһәре, Татарстан Республикасы, Россия
e-mail: capslock78tat@mail.ru

УДК 821.512.145

ТАТАР УКЫТУЧЫЛАРЫ

ТАТАРСКИЕ УЧИТЕЛЯ

TATAR TEACHERS

Аннотация. Образование в жизни татар начала XX века занимало очень большое место. Эта была проблема выживания нации. Поэтому эта тема нашла свое место в творчестве классиков, в том числе и в произведениях Г.Ибрагимова. В статье представлен анализ образа татарского учителя того времени, его противостояние старым устоям и стремление изменить не только себя, но и всю систему татарского образования. Основное внимание в статье акцентируется на описании взаимоотношений новомыслящего педагога с критикующим все новое «старым светом»: самодержавием, меценатами и др.; на описании в произведениях мировоззрений нового поколения учащихся-шакирдов и исчерпавшего себя традиционного обучения.

Ключевые слова: образование, новометодные медресе, педагог, татарская Литература, общественное сознание.

Abstract. The education in the Tartars' life of the early XX century occupied a very large place. This was an issue of national survival. Therefore, this issue has found its place in the works of the classics, including the works of G. Ibragimov. The article presents an analysis of the image of the Tatar teacher at this difficult time, his opposition to the old order and the desire to change not only themselves, but also the entire system of the Tatar education. The main attention of the article focuses on the description of the relationship between the newthinking teacher and criticizing everything new the "old light": autocracy, sponsors, etc .; on the description of the works of a new generation of students-shakirds' world-views and exhausted themselves traditional teaching.

Keywords: education, new-method madrasas, tutor, Tatar literature, social consciousness.

Г.Ибраһимовның 1914 елда язып тәмамлаган, яңадан совет чоры таләпләренә яраклаштырып, үзгәртелеп 1934 елда дөнья күргән "Безнең көннәр" дигән романы бар. Бу – гади роман гына түгел, бу XX йөз башы татар иҗтимагый тормышының энциклопедиясе. Монда төрле сыйныф яшәеше, төрле катлам вәкилләренең сәяси карашлары, революциягә мөнәсәбәте, күп төрле партияләрнең эшчәнлеге, кыскасы, иҗтимагый яшәешне тәэмин итүче һәр күренеш чагылыш тапкан. Романда, шулай ук, мәктәп-мәдрәсә, шәкерт күтәрелешләре, аларның эшчәнлеге яхшы күрсәтелә. Беренче эш итеп, татар тормышында, татар яшәешендә генә очрарга мөмкин булган, гыйлемне милләт казанышы буларак бәяләгән һәм гомерен шуңа багышлаган типларны, образларны күздән кичерик. Шундыйларның берсе – Нигъмәт казый.

Шуны искәртик, XX йөз башы татар зыялылары арасында, хәер, татар гына түгел, руслар арасында да, социалист булып уйнау үзенә күрә бер мода булган. Хөкүмәтне, самодержавиены тәнкыйтьләү, аңа каршы көрәшүче булып күренү, яхшы тон булып, егетлекнең бер сыйфаты булып саналган.

Нигъмәт казый да үз чоры баласы. Ул "озын буйлы, таза гәүдәле, киң җилкәле...".

Бу – элек иске, кадим мәдрәсәдә хәтле кятеб кылып (укуны тәмамлап), ничә еллар усал казый булып торган шәкерт. Шул заманнан аңа, "казый" сүзе кушамат булып калган. Мәдрәсәнең югары сыйныф шәкертләре, башка һәркайдагы кебек, монда да хәлфә – хәзрәт, байлар яклы булалар. Ләкин Нигъмәт казый аерым юл ала, сыйныфташларыннан аерылып, шәкерт хәрәкәте эченә кушыла. Шуның өчен аңардан "Ат азгыны тайга иярә!" – дип көләләр. Ләкин ул моңа карамый, сыйныфташлары эчендә дошманлыкка каршы, урталар, түбәннәр арасында җитәкче, көрәшче, ышанычлы иптәш булып санала".

Күргәнебезчә, ул да, үзенә күрә, бунтарь. Ләкин шунысын да искәртик, бик сирәкләр генә профессиональ революционер булып киткәннәр. Еллар үткән, еллар белән яшьлек, яшьлек белән мавыгулар үткән... Олыгайган саен кичәге "социалистлар" җитдиләнгән, уйлар, омтылышлар да күктән җиргә төшкән. Ләкин татарлардагы татар гаме бетмәгән. Кичә генә "Ат азгыны тайга иярә" дип тамгаланган, шәкерт чуалышларында иң актив катнашучы булган Нигъмәт казый да роман ахырына таба үзгәрә. Ул русча укыган, учительлеккә имтихан тоткан, атасы үлгәч авылга кайткан: "... кайта да эшкә тотына. Учитель дә була, кооператор да була... Аз гына вакыт эчендә "Ярдәм" җәмгыяте", "Укучыларга ярдәм җәмгыяте", "Җәмгыяте хәйрия" ирләр мәктәбе, кызлар мәктәбе ачкан, кайберләрен ачарга хәзерлекләр күргән. Боларны сөйли дә үзе мәҗлес тутырып, шаркылдып көлә:

“Мин шулай, җәмгыять ачам да үзем рәис булам. Хәзер бөтен өязне җәдит мәктәпләр белән тотып барам. Тик менә земство бик кара, хөкүмәттән бер тиен дә ярдәм ала алмыйбыз. Һәммә мәктәпләр бик халык җилкәсендә генә бара...”

Юк, бунтарьлыгын туктатмаган Нигъмәт казый, ләкин омтылышларын закон һәм әхлак кысаларына керткән. Халкын гафләттән – битарафлыктан йолып алу өчен мәгарифне корал иткән. Татар мәгърифәтчесенең юлы һич кенә дә урыс социалисты юлыннан җиңел түгел.

Романдагы вакыйгалар XX йөз башында, төгәлрәк булсак, 1905 ел алдыннан һәм аннан соңгы берничә елда бара. Монда эсер Давыт Урманов, большевик Гәрәй Солтан, тагын әллә кемнәр бар. Исламия мәдрәсәсе, аның шәкертләре, шәкерт кузгалышлары, ислах сорап күтәрелгән яшьләрнең хәлфәләр һәм мөдәрисләр белән бәрелешләре зур урын алып тора. “Полиция нәрсә өчен?”, “Мәдрәсә яшьләре”, “Нигъмәт казый”, “Кояш чыкты, нур балкыды” кебек бүлекләр тулысынча шәкерт кузгалышын тасвирлауга багышланган.

Патша хөкүмәтенең татар мәгарифе үсешенә киртәләр коруы хакында күп язалар. Налогын түләгән, солдатын биреп, шушы ил гражданины саналып яшәсә дә, татар мәктәпләре дәүләттән бер тиен дә ала алмый, алар бары тик шушы юлда армый-талмый хезмәт итүче фидаи җаннар һәм акчаларын кызганмаучы хәлле кешеләр хисабына гына яшәгән. Мондый меценат һәм спонсорлар ярдәменә көн күрүнең шулай ук катлаулы халәт икәнен әйтергә кирәк, чөнки акчасын биргән бай мәктәп яки мәдрәсәнең аның ихтиярынча яшәргә тиешлеген таләп итәргә хокуклы икәнлеген белә һәм, әлбәттә, төрле характердагы кеше бар. Акча бер кемгә дә күктән яумый, сәүдәләр дә һәрвакытта гөрләми, шуңа күрә, былтыр юмартланып шактый гына акча тамызган татар бае, быел әллә нинди сәбәпләр табарга, матди ярдәм күрсәтүдән баш тартырга мөмкин. Әмма бит уку процессын туктатып, эшне ярты юлда калдырып, балаларны урамга чыгарып җибәреп булмый.

Шуңа күрә, мөдәррисләрнең – уку йорты җитәкчеләренең – хәле көнләшерлек түгел, алар ике, хәтта өч ут арасында. Бер яктан – самодержавие, икенче яктан – меценатларга бәйлелек, өченче яктан – ислах, ягъни реформалар таләп итүче яшьләр, шәкертләр. Яшьләр исә максималист, аларның кан кайнар, алар хәзер үк, бүген үк үзгәреш таләп итәләр.

Әмма шунысын искәртик, шәкертләр үзләрен изелгән санасалар да, чын изелгән кеше мондый күтәрелешкә сәләтле була алмый. Коллар телсез була, алар эндәшми, ләкин татар шәкерте хакында, әсәрдән күренгәнчә, һич кенә дә алай дип әйтеп булмый. Болар – заман таләпләрен аңларлык дәрәҗәдә дөньяви фәннәр укыгын, демократик рухта тәрбияләнгән кешеләр. Бары шундый яшьләр генә реформа кирәклеген аңлый, җәмгыять каршында үзләренең җаваплылыгын таный торган булалар. Ә кемнәр тәрбияләгән соң мондый алдынгы карашлы яшьләребезне? Һәр шәхеснең теләгән белдерү мөмкинлеге булган демократик рухтагы уку йортларны кемнәр оештырган?

Менә Г.Ибраһимов кайнар башлы яшьләр тарафыннан “Ач калудан куркасыңмы?” дигән сүзләр белән хаксызга рәнҗетелгән Исламия мәдрәсәсе мөдәррисе Гали хәзрәтне ничек тасвирлый: “Ул үзен егерме ел гомерен төрле төрле мәдрәсәләрдә гыйлем алу юлына биргән кеше дип карый. Русиядә Казан, Кышкар бетерде. Аннан татар сәүдә кәрваны белән Бохарага барып, җиде ел хөҗрәдә ятты. Аңа канәгатьләнмичә, Мәккә, Мәдинәгә, аннан Истанбул, Мисырга барды. Гадәттә гыйлемгә омтылышның классик үрнәге итеп Ломоносовны күрсәтәләр, ул җәяүләп башкалага барып җиткән, бер кереме булмаган килеш, үз көче белән укыган. Ломоносов чыккан төньяк өлкәләр белән дә җайга салынган сәүдә юллары була, регуляр рәвештә башкалага диңгез продуктлары ташып торалар. Ә Сәмәрканд, Бохара арасында үз тәвәккәллекләренә таянган кәрваннар гына йөргән, Истанбул, Мәдинә исә – бөтенләй чит мәмләкәтләр. Андагы татар шәкерте – чит ил гражданнины, менә ул инде тормышын бары тик үз көченә таянып кына кайгырта алган.

Гали хәзрәт юлы – типик татар укымышлысының гыйлем алу юлы, өзлексез эзләнү, үзеңдә мөмкинлек булмаганга, чит мәмләкәтләргә барып уку юлы. Аңа берәү дә стипендия түләми, өйдән килере дә чамалы, ул эшләп укырга, булган акчасын кысып тотарга мәҗбүр. Шундый михнәтләр белән алган белемен Гали хәзрәт шәхси мәнфәгатьләрендә файдаланып, берәр мәдрәсәсдә тыныч кына укытып, яки мулла булып – ә аны иң бай мәхәлләгә бишкуллап кабул иткән булырлар иде, иманым камил, татар халкы гыйлемле кешене югары бәяли – яши алыр иде. Ләкин XX йөз башы – милли аң үсеп, күтәрелеп, күрелмәгән биеклекләргә ирешкән чор һәм үзен татар зыялысы санаган һәркем аның алгы сызыгында булуны үзенең бурычы санаган. Гали хәзрәт әнә шундыйлардан: “Шуннан –дип дәвам итә әдип аны сурәтләвен, –ул үзе иске, кадим, мәдрәсәләргә дошман киселде, монда, Руссиягә кайтты, Мисыр, Истанбулның яңа мәдрәсәләре кебек мәдрәсә торгызмак булып эшкә тотынды. Юктан башлады, либерал татар капиталистлары ярдәме белән менә шундый зур биналар салды, хәерчеләнеп акча җыйды, Истамбул, Мисыр күргән яңа тип мөгаллимнәр китертте. Динне, гарәбчәне яңача укытты. Тәфсир, хәдис, гарәбият өстенә риазыят, табигыят, татар теле, рус теле дәресләрен артттырды. Ләкин ничек кенә тырышса да, заманны куып җитә алмады. Ничек кенә яңа программа дисә дә, уянган татар шәкертенең күңелен канәгатьләндерә алырлык бер мәдрәсә ясый белмәде. Ул киң күңелле булырга тырыша, шәкертнең сүзсез бозау булуын яратмый, аларда тәнкыйть көче уянуга карышмый, авыр сүзләрен дә күтәрә иде”.

Бары тик бишектән үк, “Шәкерт булып китәр бу!” дип көйләп үстергән, кызларның бирнәсенә китап салган, “...белеме бар – меңне егар” дип яшәгән татар халкында гына була ала мондый педагоглар. Һәм әйтергә кирәк, Гали хәзрәт ялгыз түгел. Ялгышларнына абынып, изге максатка баручыларның тагын берсе – Кәрим

Гайфи. Ул – укырга омтылышын милләте ярдәмендә сәләтен тормышка ашырган, Истамбулда, дөньяви мәктәптә белем алган яхшы ук әзерлекле яшь укытучы: “Әгәр Төркиядә калса, фән дөньясында яхшы урын тотарлык галим булып чыгуында шик ителми иде. Әгәр үзе теләсә, Төркия хөкүмәте тарафыннан Европага укырга җибәрелгән, аннан бетереп кайткач, Төркиядә профессор булып калачак иде”

Сәләтле татар баласын чит илдә бәялиләр, үсәргә мөмкинлекләр булдыралар. Дөрес, үз милләте дә бәяли, чөнки аны Төркиягә остазы Шәймәрдан мулланың димләве буенча мәхәллә бае Кәмал хаҗи җибәрә. Мондый күренеш, ягъни мәгарифкә, сәләтле балаларга ярдәм татарлар арасында киң таралыш алган була. Р.Әмирхан мондый мәгълүмат бирә: “Дөньяви белемне алга сөрү тарафдарлары арасында Әхмәд һәм Гани Хөсәеновлар, Шакир һәм Закир Рәмиевлар, фабрикант Акчуриннар, Үтәмешевлар, Әҗемовлар һ.б. эре кәсепчеләр, сәүдә һәм сәнәгать эшмәкәрләре, алыпсатарлары була. Шушы җирлектә милли меценатлык чәчәк ата. Татар рухи мәдәниятен легендар төстә химая кылучылар арасында шул ук борадәрән Хөсәеновлар, бигрәк тә Әхмәд Хөсәенов (Әхмәд бай) дан казана. Алар мәчетләр төзү, мәктәп һәм мәдрәсәләр ачу эшенә йөзәрләгән сум акча сарыф итәләр, дистәләгән уку йортларын, мөгаллимнәрен үз хисапларына асрыйлар, үз акчаларына иң сәләтле шәкертләрне чит ил югары уку йортларына, стажировкаларга җибәрәләр [1, б. 158]”.

Кәрим Гайфи, бәлки, Төркиядә дә калган булыр иде. Калса да гаепләрлек түгел, мондый перспектива кемне кызыктырмас. (Калып төрек мәдәниятен яңа исемнәр белән баетучылар да булган – Г.Д.). Ләкин Төркиянең үзендә дә милли күтәрелеш, яңарыш дулкыны мәйданга килгән вакыт, мәмләкәтнең алдынгы карашлы кешеләре дөньякүләм фикер йөртеп, төрки кавем, төрки кардәшлек хакында уйлана башлаган вакыт, шундыйларның берсе булган Әхмәд Мидхәт (1844-1913) – (төрек язучысы, мәгърифәтче, төрек әдәбиятында кыска хикәягә һәм ромага нигез салучы. Романнар, хикәяләр, пьесалар һәм шулай ук тарих, дин философия, география мәсьәләләренә багышланган китаплар авторы) аңа болай дип киңәш бирә: “Син, балам, Русиягә кайт. Русия мөселманнары синең хезмәтеңә тагы да артыграк мохтаҗлар. Кем артык сусаган булса, суны иң элек шуңа бирергә кирәк”.

Самодержавиянең төрле киртәләр коруына татар мөгаллимнәре булган Гали хәзрәтләр, Кәрим Гайфиләр нәрсә белән җавап бирә алганнар соң? Эш, үз – үзеңне аямау, рәсми карьера, аның белән бәйле рәхәт тормыштан баш тарту хисабына халыкка хезмәт итү белән генә... Бу юлның ләззәте дә, михнәте дә күп. Реалист булыйк: ләззәте – рухи, милләтеңә хезмәт итүдән канәгатьлек алу. Ә михнәтенә килсәк исә, аны материаль дәрәҗәдә тоеп булырлык, сизелерлек: монда ачлы-туклы тормыш та, полиция һәм жандармерия эзәрлекләве дә, максималист яшьләрнең кимсетүләре дә, җәмгытьнең консерватив өлешеннән каһәрләүләр дә... Санап бетерә торган түгел. Бигрәк тә Россиядә, бигрәк тә XX йөз башындагы тотрыксыз иҗтимагый тормышта үзләрен бары тик педагогикага багышлаганнарга кыенга туры килә. Чөнки ике нәрсә – дин һәм мәгариф – иң консерватив өлкәләр, алардагы реформа һәм яңарышлар бик авырлык белән бара, дин һәм мәгарифтәге төшенчәләрне үзгәртү – кешеләрнең аңын, дөньяга мөнәсәбәтен үзгәртү ул.

Укытам дип, шул эшчәнлегем белән милләткә хезмәт итәм дип кайткан Кәрим ялкынланып эшкә тотына. Ләкин илдә дулкын – революция дулкыны. Революция исә бар нәрсәне җимерү, искеме-яңамы, яхшымы-начармы – бар нәрсәне инкарь итү дигән сүз. Револция авантюристларга, бүгенге көн белән яшәүчеләргә, радикалларга юл ача, ата белән улны, ана белән кызны баррикаданың ике ягына ташлый. Җәмгыятьнең күнегелгән тормыш рәвешен яклаучыларны ул дошман дип игълан итә, андыйларны читкә тибәрә, я бөтенләй юк итә: “Кузгатылган һәрбер дулкын, күтәрелгән һәрбер көрәш мөгаллим Кәрим Гайфине шәкерт ялкыны белән капма-каршы куя торган булып китте. Ул бөтен көче белән мәдрәсә яшьләре эчендәге бу хәрәкәтне туктатырга, дулкынны басарга, ялкынны сүндерергә теләде. Яңа фәннәр, яңа программалар турында шәкертнең үзенең сугышып йөрүен гаҗәп бер начарлык итеп каршы алды. Ул шәкерт җыелышында да, идарәдә дә ачык куйды:

–Шәкертнең вазифасы – укымак, укымак, укымактыр. Шәкерт укысын! Гыйлем алсын. Ә фикер, тәнкыйть аңардан шул алган гыйлемнең мәҗбүри нәтиҗәсе рәвешендә үзе килеп чыгар. Шәкерт укудан, гыйлемнән башканы белмәсен!” – диде.

1905 ел вакыйгалары самодержавиены күпмедер ташламалар ясарга мәҗбүр итсә дә, бу хәл озакка бармый. Тиздән реакция башлана, Дума таратыла, яшь татар матбугатына һөҗүм башлана, ислах сорап гауга куптаручыларның сафларын да туздырып ташлыйлар. Вакыт Нигъмәт казый, Гали хәзрәт, Кәрим Гайфи кебек тыныч юлдан, мәгърифәт юлыннан барып максатка ирешергә омтылучыларның хаклы булуын күрсәтә.

Рус социалистлары алар үз илләрендә, алар яшәү шартларын үзгәртүне генә күздә тоталар. Безгә исән калырга, милләт буларак сакланып калырга кирәк. Бүгенге шартларда да, XX йөз башында да, аннан алдарак гасырларда да бу мәгариф җилкәсенә төшкән йөк. Интеллектуаль үсешкә омтылырга, шуның аркылы милли үзаңның фәнни концепциясен булдырырга кирәк.

Әдәбият

1. Әмирхан Р. Иманга тугрылык - Казан: Татар кит. нәшр., 1997. –158 б.